

MARZENA CZERNICKA

Instytut Studiów Politycznych PAN

ORCID: 0000-0002-2317-2169

marzena.czernicka@isppan.waw.pl

Bułgaria w dobie komunizmu

Refleksje nad książką „Bulgaria under Communism”

Bulgaria during Communist Times

Reflections on „Bulgaria under Communism”

Po ponad czterech dekadach głębokiego komunizmu na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. Bułgaria wkroczyła na drogę demokratyzacji. Na charakter i tempo tych przemian wpłynęło wiele uwarunkowań, w tym tradycje historyczne, model komunizmu, jaki obowiązywał w kraju, a także wybrany model transformacji.

Recenzowana publikacja *Bulgaria under Communism*¹ w wersji papierowej ukazała się w 2020 r. w renomowanym brytyjskim wydawnictwie Routledge, a dokładnie w serii książek dotyczących historii państw Europy Środkowej i Wschodniej, w której dotychczas znalazły się pozycje poświęcone komunizmowi na Węgrzech i w Rumunii. Autorami są znamienici bułgarscy politolodzy, historycy i socjolodzy – wszyscy związani zawodowo z kilkoma bułgarskimi ośrodkami, które badają historię komunizmu: m.in. Nowym Uniwersytetem Bułgarskim, Uniwersytetem Sofijskim czy też powołanym w 2005 r. Instytutem Badań nad Niedawną Przeszłością.

Współczesna Bułgaria zmagą się z dużym problemem braku merytorycznej dyskusji o poprzedniej epoce, a tym samym z wciąż nierozliczoną przeszłością komunistyczną. Recenzowana publikacja stanowi cenne źródło informacji, ale również kolejny głos w dyskusji na ten temat. Wzbogaca też badania nad bułgarską transformacją polityczną i systemową w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych oraz nad całym modelem przemian, jakie zachodziły wówczas w tym kraju. Brak rozrachunku z komunizmem, a nawet głębszej refleksji nad istotą i spuścizną tego systemu, negatywnie wpływa na cały proces przemian. Główny problem polega na tym, że był on kontrolowany przez dawnych komunistów i w dużej części realizowany na ich zasadach. Ten przykład transformacji odpowiada modelowi, który nazywamy kontrolowanym otwarciem, zmianą kontrolowaną czy też reformą wyprzedzającą². Brak odpowiednich

- 1 Ivaylo Znepolski, Mihail Gruev, Momtchil Metodiev, Martin Ivanov, Daniel Vatchkov, Ivan Elenkov, Plamen Doynov, *Bulgaria under Communism*, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon 2020 (Routledge Histories of Central and Eastern Europe), 461 ss.
- 2 Szerzej na temat modeli przemian zob.: J. J. Wiatr, *Europa pokomunistyczna: przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2006; G. Ekiert, *Democratization Processes in East Central Europe. A Theoretical Reconsideration*, „British Journal of Political Science” 1991, vol. 21, No. 3, s. 285–313: <<https://www.cambridge.org/core/journals/british-journal-of-political-science/article/abs/democratization-processes-in-east-central-europe>>

rozwiązań prawnych i instytucjonalnych powoduje, że w przestrzeni publicznej i na scenie politycznej wciąż obecne są osoby z bogatą przeszłością komunistyczną. Współpraca z dawnymi służbami bezpieczeństwa nie wiąże się w Bułgarii z żadnymi sankcjami prawnymi ani zakazem obejmowania konkretnych stanowisk³. Lustracja obejmuje jedynie obowiązek podania do wiadomości publicznej informacji o takim fakcie.

Pierwszym dokumentem państwowym o charakterze lustracyjnym była uchwalona w 1992 r. 'Ustawa tymczasowo wprowadzająca dodatkowe wymagania wobec członków kierownictwa instytucji naukowych i uczelni wyższych', zwana potocznie ustawą Georgiego Panewa. Zakładała ona przeprowadzenie lustracji we wszystkich gremiach decyzyjnych instytucji naukowych i uczelni wyższych. Zasiadające w nich osoby musiały udowodnić, że nie zajmowały czołowych stanowisk w partii komunistycznej ani policji bezpieczeństwa, w przeciwnym razie pozbawiane były możliwości sprawowania funkcji na pięć lat. Po kilku latach jednak wykonywanie tego ustawowego obowiązku zostało przerwane, gdy w 1995 r. władza przeszła w ręce postkomunistów skupionych w Bułgarskiej Partii Socjalistycznej (BPS)⁴.

a-theoretical-reconsideration/EB5E2CF1E94209683726920F6F284A39> [dostęp: 5 XI 2024]; tenże, *Prawidłowości transformacji w Europie Wschodniej*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1 (200), s. 501–526; J. Wojnicki, *Modele przemian politycznych w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, „Studia Środkoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2021, t. 30, s. 79–92; M. Czernicka, *Specyfika bułgarskiego przełomu w kontekście typologii systemów komunistycznych Herberta Kitschelta*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” 2022, nr 29, s. 17–25.

3 A. Burakowski, *Bułgaria – w poszukiwaniu końca komunizmu*, [w:] A. Burakowski, A. Gubrynowicz, P. Ukielski, 1989. *Jesień Narodów*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2021, s. 489–541; M. Nowakowski, *Bułgaria*, [w:] *Lustracja w krajach Europy Środkowej i państwach bałtyckich*, red. P. Bukalska, R. Sadowski, A. Eberhardt, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2009; M. Czernicka, *Współczesna Bułgaria w obliczu wybranych zagrożeń politycznych, ekonomicznych i społecznych*, „Sprawy Międzynarodowe” 2019, nr 1, s. 241–258.

4 Nazwa *Bułgarska Partia Komunistyczna* została zmieniona na *Bułgarska Partia Socjalistyczna* w wyniku głosowania wewnętrznego, które odbyło się 3 IV 1990 r. Spośród 983 tys. członków BPK w referendum wzięło udział 726 tys., a 629,5 tys. poparło zmianę. Szerzej zob. R. Chruściak, *Zarys przemian polityczno-ustrojowych w Bułgarii (1989–1992)*, [w:] *Przemiany konstytucyjne w Europie Wschodniej. Bułgaria*, z. 1, red. R. Chruściak, Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1993, s. 101.

Pierwszym prawem *stricte* lustracyjnym była 'Ustawa o dostępie do dokumentów byłej policji bezpieczeństwa' uchwalona w lipcu 1997 r., a cztery lata później znowelizowana. Wdrożenie tego aktu powierzono Radzie Ministrów, a jego mocą powołane zostały specjalne komisje, których celem było egzekwowanie nowych przepisów. W pierwszej kolejności powołano komisję Bogumiła Bonewa, a następnie Metodego Andrejewa. Działania obu organów doprowadziły do ujawnienia nazwisk kilkudziesięciu polityków współpracujących z dawną partią komunistyczną. W 2002 r. prace te zostały jednak zablokowane 'Ustawą o ochronie tajemnicy państwowej', która ograniczyła dostęp do informacji i doprowadziła do całkowitego zamknięcia archiwów. Warto nadmienić, że ustawa z 1997 r. poza ujawnieniem faktu współpracy nie przewidywała żadnych konkretnych sankcji wobec zweryfikowanych osób, a ponadto już na początku jej obowiązywania z obowiązku lustracyjnego wyłączono prezydenta, kandydatów na ten urząd oraz członków Sądu Konstytucyjnego. Zamknięcie archiwów w 2002 r. całkowicie zablokowało możliwość weryfikacji życiorysów polityków i innych uczestników życia publicznego. Obecnie kwestie lustracyjne reguluje przyjęta w 2006 r. 'Ustawa o dostępie i odtajnieniu dokumentów oraz ujawnieniu współpracy obywateli bułgarskich ze Służbą Bezpieczeństwa i służbą wywiadowczą Bułgarskiej Armii Ludowej'. Na jej podstawie powołano dziewięcioosobową komisję, która odnosi pewne sukcesy (w kontaktach z zagranicą występuje pod nazwą COMDOS). Warto jednak odnotować, że na poziomie europejskim działalność tego organu budzi kontrowersje. Sprawa dotyczy odmowy przyjęcia COMDOS do Europejskiej Platformy Pamięci i Sumienia ze względu na zastrzeżenia co do jej składu personalnego⁵. Zgodnie z warunkami zapisanymi w dokumencie *Code of the Platform* instytucja mająca być organem dekomunizacyjnym nie może świadomie zatrudniać funkcjonariuszy reżimów totalitarnych⁶. Wniosek COMDOS o przyjęcie do Europejskiej Platformy został odrzucony, ponieważ

5 *Bulgarian Committee COMDOS Presently Not Welcome to Join the Platform of European Memory and Conscience*, „Platform of European Memory and Conscience” [online], 21 II 2012 [dostęp: 20 X 2024]: <<https://www.memoryandconscience.eu/2012/02/21/bulgarian-committee-comdos-presently-not-welcome-to-join-the-platform-of-european-memory-and-conscience/>>.

6 *Code of the Platform*, Platform of European Memory and Conscience, Praha [b.d.w.]: <<http://www.memoryandconscience.eu/wp-content/uploads/2012/02/Code-of-the-Platform1.pdf>> [dostęp: 20 X 2024].

kilka osób z jej składu, w tym ówczesny premier Bułgarii Bojko Borisow, było aktywnymi uczestnikami życia politycznego w czasach komunistycznych⁷. Warto mieć jednak na uwadze, że wskutek braku woli politycznej do jakichkolwiek zmian w zakresie lustracji oraz faktu, że poza sankcjami moralnymi ujawnienie współpracy z byłymi służbami bezpieczeństwa nie niesie żadnych konsekwencji, próby lustracji kończą się w Bułgarii niepowodzeniem.

W związku z powyższym na uznanie zasługuje fakt, że autorzy recenzowanej publikacji poświęcają jeden rozdział na omówienie i wyjaśnienie, jak powstawały i funkcjonowały służby bezpieczeństwa komunistycznej Bułgarii. Charakteryzują też komunistyczny sposób rządzenia przy użyciu przemocy (np. represje polityczne), a jeden rozdział poświęcają na charakterystykę Ruchu Gorjańskiego, tj. partyzanckiego oporu przeciwko ówczesnemu reżimowi. W ten sposób wzbogacają dotychczasowe badania nad komunistycznymi służbami bezpieczeństwa⁸ i poszerzają wciąż bardzo mały stan wiedzy na temat bułgarskiego ruchu oporu⁹.

Przechodząc do recenzji książki *Bulgaria under Communism*, należy zaznaczyć, że istnieje wiele solidnych i merytorycznych przekrojowych opracowań na temat historii Europy Środkowo-Wschodniej oraz państw i narodów tej części kontynentu. Znajdziemy również wiele prac dotyczących próby zdefi-

- 7 Warto wspomnieć, że z Bułgarii członkiem Platformy jest jedynie Demontirane – obywatelska inicjatywa na rzecz demontażu pomnika Armii Radzieckiej w Sofii. Przez pewien czas należało do niej także Hannah Arendt Society, ale zawiesiło członkostwo.
- 8 Szerzej na temat służb bezpieczeństwa zob. Й. Баев, *КГБ в България. Сътрудничеството между съветските и българските тайни служби (1944-1991)*, Издателство „Българска история”, София 2009; М. Методиев, *Машината на легитимност. Ролята на Държавна Сигурност в комунистическа държава*, Институт за изследване на близкото минало, Издателство „Сиела”, Институт „Отворено общество”, София 2008.
- 9 Szerzej na temat Ruchu Gorjańskiego zob.: V. Voskresenski, *The Goryani Movement against the Communist Regime in Bulgaria (1944-1956): Prerequisites, Resistance, Consequences*, [w:] *Violent Resistance from the Baltics to Central, Eastern and South Eastern Europe 1944-1956*, ed. M. Gehler, D. Schrieffl, Paderborn Brill Schöningh, Paderborn 2020, s. 388-426; E. Boncheva, *The „Goryani” Movement – the First Anti-Communist Resistance in Eastern Europe*, [w:] *Odboj a odpor proti komunistickému režimu w Československu a ve střední Evropě, Ústav pro studium totalitních režimů*, Praha 2010, s. 93-98.

niowania tego regionu, kwestii kulturowych i cywilizacyjnych oraz państw komunistycznych. Należy w tym miejscu wspomnieć chociażby następujące książki: *East Central Europe. A Concise History* oraz *Cultural Heritage of the East Central Europe. A Historical Outline* Wojciecha Roszkowskiego, *Historia Europy – jej granice i podziały* Oskara Haleckiego, *Central Europe between East and West* Jerzego Kłoczkowskiego, *Trzy Europy* Jenő Szűcsa oraz pracę zbiorową *Historia Słowian Południowych i Zachodnich* pod redakcją Jerzego Skowronka, Mieczysława Tantego i Tadeusza Wasilewskiego¹⁰. Z publikacji poświęconych *stricte* historii komunizmu w państwach Europy Środkowo-Wschodniej na szczególną uwagę zasługują: wydana w 2023 r. książka *East Central Europe and Communism. Politics, Culture and Society 1943–1991* autorstwa Sabriny P. Ramet, *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe* Vladimira Tismăneanu z 2009 czy *Reluctant Clones. Moscow and the „Socialist Commonwealth”* Teresy Rakowskiej-Harmstone z 2014¹¹. Niestety nie wszystkie państwa regionu są dla badaczy równie atrakcyjne, a co za tym idzie nie wszystkie doczekały się wnikliwych opracowań. Z publikacji dotyczących interesującego nas kraju na wyróżnienie zasługują książki Richarda J. Cramptona oraz *Historia Bułgarii* Tadeusza Wasilewskiego¹².

- 10 W. Roszkowski, *East Central Europe. A Concise History*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warsaw 2015; tenże, *Cultural Heritage of the East Central Europe. A Historical Outline*, Instytut Jagielloński, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warsaw 2015; O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, przeł. J. M. Kłoczkowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2002; J. M. Kłoczkowski, *Central Europe between East and West*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2005; J. Szűcs, *Trzy Europy*, przeł. J. M. Kłoczkowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1995; *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*, red. J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988.
- 11 S. P. Ramet, *East Central Europe and Communism. Politics, Culture and Society 1943–1991*, Routledge, Taylor & Francis Group, New York 2023; V. Tismaneanu, *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*, Central European University Press, Budapest–New York 2009; T. Rakowska-Harmstone, *Reluctant Clones. Moscow and the „Socialist Commonwealth”*, Collegium Civitas, Institute of National Remembrance, Warsaw 2014.
- 12 R. J. Crampton, *Bulgaria*, Oxford University Press, Oxford 2009; tenże: *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press, Cambridge 2005; T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Ossolineum, Wrocław 1988.

Zdecydowanie zbyt mało zgłębiane jest natomiast zagadnienie komunistycznej Bułgarii. Wśród bułgarskich badaczy zajmujących się tą tematyką należy wymienić Iskrę Bajewę i Ewgenię Kalinową oraz Jordana Bajewa i jego wkład w publikowanie dokumentów partii komunistycznej oraz artykuły dotyczące komunizmu i procesu transformacji politycznej¹³. Z polskiej literatury przedmiotu na uwagę zasługuje publikacja 1989. *Jesień Narodów* Adama Burakowskiego, Aleksandra Gubrynowicza i Pawła Ukielskiego (zwłaszcza rozdział: *Bułgaria – w poszukiwaniu końca komunizmu*), a także książka *Bułgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej* Jerzego Jackowicza¹⁴. Warto wspomnieć także o innych pracach autorów recenzowanej przeze mnie książki, które również poświęcone są bułgarskiemu komunizmowi, a ukazały się nakładem bułgarskiego wydawnictwa Ciela oraz Instytutu Badań nad Niedawną Przeszłością¹⁵.

Recenzowana publikacja jest kolejnym istotnym głosem w dyskusji o funkcjonowaniu bułgarskiego państwa w dobie komunizmu, upadku reżimu oraz modelu przemian w tym kraju. Autorzy prezentują kilka ważnych ustaleń i poruszają parę szczególnie istotnych kwestii, które należy uwypuklić, stanowią bowiem cenny wkład w badania nad komunizmem

- 13 E. Калинова, И. Баева, *Българските преходи 1939–2005*, Издателство „Парадигма”, София 2006; J. Baev, *The Fall of Zhivkov’s Regime in Bulgaria. A Palace Coup or Anti-Communist Resistance?*, [w:] 1989, *Annus Mirabilis. Three Decades after: Desires, Achievements, Future*, ed. F. Abraham, Editura „Comunicare”, Bucharest 2020, s. 191–210; tenże, 1989: *Bulgarian Transition to Pluralist Democracy*, „Cold War International History Project Bulletin” 2001, issue 12/13, s. 165–180.
- 14 A. Burakowski, A. Gubrynowicz, P. Ukielski, 1989...; A. Burakowski, *Bułgaria...; J. Jackowicz, Bułgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1992.
- 15 *Това е моето минало: спомени, дневници, свидетелства (1944–1989)*, ред. И. Знеполски, Издателство „Сиела”, София 2010–2015; *История на народна република България. Режимът и обществото*, ред. И. Знеполски, Издателство „Сиела”, София 2009; М. Иванов, *Реформаторство без реформи. Политическата икономия за българския комунизъм 1963–1989*, Институт за изследване на близкото минало, Издателство „Сиела”, София 2008; И. Еленков, *Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими*, Институт за изследване на близкото минало, Издателство „Сиела”, София 2008; М. Методиев, *Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава 1944–1989 г.*, Институт за изследване на близкото минало, Издателство „Сиела”, София 2010.

w Bułgarii. Po lekturze książki nasuwa się też kilka krytycznych spostrzeżeń, które należy wypunktować i wyjaśnić.

Zaproponowana do omówienia publikacja składa się ze wstępu, tła historycznego, trzech głównych części, kalendarium kluczowych wydarzeń, zestawienia najważniejszych postaci, bibliografii oraz indeksu.

We wprowadzeniu autorzy podejmują próbę wyjaśnienia tego, w jaki sposób i przy zastosowaniu jakiej metodologii można badać komunizm. Książka zyskuje dzięki temu na jakości i ma bardziej naukowy charakter. Zawarte w nim spostrzeżenia porządkują kwestie metodologiczne, a ponadto mogą stanowić metodologiczną inspirację dla innych badaczy komunizmu.

W tej części książki zwrócono szczególną uwagę na kwestię dystansu czasowego, jaki dzieli epokę komunizmu od współczesności, jak również na potrzebę zastosowania interdyscyplinarnego podejścia do badanego zagadnienia (sekcje: *The problem of distance: from close up and far away* oraz *The regime and society in an interdisciplinary perspective*). W kontekście rozważań metodologicznych autorzy poświęcają jedną z sekcji zjawisku milczenia na temat komunizmu (*Why the silence about the communism?*). We wstępie czytamy:

Pierwszym i być może najtrudniejszym do pokonania problemem była odległość. Widoczne jest to w dwóch zupełnie różnych, choć powiązanych ze sobą kwestiach. W pierwszej problemy wynikają ze stosunkowo krótkiego dystansu czasowego, jaki dzieli koniec reżimu komunistycznego od momentu pisania jego historii. Stanowi to wyzwanie dla historyków, którzy muszą znaleźć odpowiednie podejście do radzenia sobie z trudnościami wynikającymi z silnie emocjonalnych ocen niedawnej przeszłości. W drugim przypadku problem wynika ze sposobu odbierania napisanej już wcześniej historii reżimu, a także z większego dystansu czasowego, jaki dzieli pokolenia, które dorastały w późnym socjalizmie lub których dzieciństwo przypadło na okres demokratycznych przemian z radykalnej fazy reżimu (1944–1956), kiedy ugruntował swoją pozycję poprzez masowy terror i codzienną przemoc [...]. Zderzenie odmiennych wspomnień o komunizmie jest główną przyczyną zablokowania debaty publicznej na temat jego zbrodni. Analitycy polityczni, i to nie tylko w Bułgarii, nie bez powodu dyskutowali o „milczeniu na temat komunizmu”. [...] Cierpienia były tak wielkie, że ludzie nie są w stanie o tym mówić. [...] Komunizm pozostawił

po sobie głęboką traumę, ale kwestię natury komunizmu należy rozpatrywać na innej płaszczyźnie. Duży procent ludzi, którzy żyli w jego warunkach, walczyli o przetrwanie i rozwój osobisty, został nieuchronnie wciągnięty w praktyki reżimu; żyli oni kompromisami, dlatego czują się dziś winni i do pewnego stopnia bezbronni, dlatego starają się unikać rozmów na temat własnego zachowania w tamtym czasie. [...] Z drugiej strony ludzie represjonowani przez reżim, całe pokolenia ludzi przerażonych, przyjęły zmiany z 10 listopada 1989 r. nie tylko z ulgą, ale wręcz z euforią, z czymś, co w pewnym stopniu zacierą obiektywną ocenę tego, co naprawdę się wydarzyło. [...] Stoimy przed problemem, jak pisać historię komunizmu w Bułgarii – „od góry” czy „od dołu do góry”, czyli z punktu widzenia najważniejszych wydarzeń historycznych i cech strukturalnych, władzy i społeczeństwa – innymi słowy: poprzez nadrzędne procesy lub poprzez przeżyte doświadczenia jednostek i grup. To także stawia nas twarzą w twarz z problemem, w jaki sposób oba punkty widzenia mogą współistnieć, nie być połączone, ale właśnie współistnieć. [...] Historia Bułgarskiej Republiki Ludowej nie może zostać w pełni zrozumiana, gdy weźmie się pod uwagę jedynie płaszczyznę wydarzeń historycznych. [...] To oznacza, że aby dokładnie zrozumieć, co stało się w okresie komunizmu, musimy rozszerzyć nasz zakres badań i obok historii ekonomicznej i politycznej zwrócić uwagę na historię społeczną, historię intelektualną i historię dnia powszedniego. Dlatego właśnie książka ta nie utożsamia reżimu i społeczeństwa, ale widzi w nich raczej zjawiska należące do różnych porządków [s. 3–7, 18–19].

Należy się zgodzić z autorami, że zagadnienie komunizmu jest bardzo szerokie i cały ten okres historii można badać na różnych płaszczyznach i z zastosowaniem różnej metodologii. By w pełni zrozumieć funkcjonowanie w reżimie komunistycznym, warto spojrzeć na wiele aspektów i sfer życia, które ten ustrój obejmował. Z przytoczonych fragmentów publikacji należy w szczególności podkreślić zagadnienie związane z jego spuścizną. Doświadczenie komunizmu w wyjaśnianiu efektywności procesów transformacyjnych państw postkomunistycznych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. określane jest w literaturze przedmiotu koncepcją zależności od ścieżki (*path dependence*)¹⁶. W podejściu tym przyj-

16 Szerzej zob. R. Duda, *Rola koncepcji path dependence w wyjaśnianiu efektywności transformacji w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, R. 17, z. 1, s. 143–157; G. Ekiert, *Prawidłowości...*

muje się, że spuścizna komunizmu ma ogromne znaczenie dla efektywności działań podejmowanych na rzecz przemian. Koncepcja ta zakłada, że system socjalistyczny wytworzył specyficzne wzorce zachowań i rozwiązań w obszarach gospodarczym, politycznym i społecznym. Przykładem jest społeczeństwo, w którym żyje trauma po minionych czasach, a jednocześnie nostalgia za odchodzącym systemem lub euforia wobec nadchodzących zmian. Dysonans ten utrudnia obiektywny ogląd sytuacji i dokonanie skutecznych zmian.

W części *Historical background: The Communist Party's path to power* autorzy sięgają pamięcią do początku odrodzenia Bułgarii, czyli okresu budowania nowoczesnego państwa pod koniec XIX w. Następnie omawiają jej udział w dwóch wojnach bałkańskich i pierwszej wojnie światowej, a potem okres międzywojenny i lata drugiej wojny światowej. Szczególny nacisk kładą na początkową fazę tego ostatniego konfliktu, kiedy to Bułgaria ogłosiła neutralność, ale akcentują też lata następne, gdy znalazła się w orbicie Trzeciej Rzeszy.

Ten historyczny wstęp jest *de facto* opisem, w jaki sposób do władzy w Bułgarii dochodziła partia komunistyczna. Porządkuje on ogólnie utrwaloną wiedzę na ten temat, ale nic szczególnego do niej nie wnosi. Autorzy kończą tę część książki na roku 1944, a dokładnie na ważnym dla wszystkich Bułgarów dniu 9 września, czyli momencie przejścia władzy przez komunistów. W mojej ocenie jakość publikacji podniosłoby w tym miejscu choćby kilkudzaniowy komentarz na temat źródeł komunizmu w państwach Europy Środkowej. Istnieje bowiem szereg publikacji, które analizują proces przejmowania władzy na tym obszarze przez komunistów i prezentują różne podejścia do tego zagadnienia¹⁷. Poszerzenie kontekstu pozwoliłoby też czytelnikowi lepiej zrozumieć kompleksowość omawianych w książce zagadnień.

Dalej w publikacji zaproponowane zostały trzy części, w których autorzy poruszają różne zagadnienia związane z funkcjonowaniem bułgarskiego

17 Na przykład Wojciech Roszkowski wyróżnia trzy modele przejmowania władzy przez komunistów w Europie Środkowej: inkorporację (w państwach bałtyckich oraz na wschodnich terytoriach Polski, Czechosłowacji i Rumunii), eksport rewolucji komunistycznej (w Polsce, Czechosłowacji, Węgrzech, Rumunii i Bułgarii) oraz lokalną rewolucję komunistyczną (w Jugosławii i Albanii). Zob. W. Roszkowski, *East Central Europe...*, s. 289–290, 292–302; A. Burakowski, A. Gubrynowicz, P. Ukielski, *1989...*, s. 27–56.

państwa w okresie komunizmu. Pierwsza, zatytułowana *The times of high Stalinism*, poświęcona jest charakterystyce Bułgarii od utworzenia Frontu Ojczyźnianego i wejścia Armii Czerwonej we wrześniu 1944 r. Autorzy skupiają się w niej m.in. na takich zagadnieniach, jak ekonomia (np. sowietyzacja gospodarki w latach 1948–1953), wieś (np. kolektywizacja, zmiany społeczne, narzędzia do narzucania sowieckiego modelu kołchozu) czy edukacja i kultura (np. przejmowanie i centralizacja instytucji kulturalnych i niezależnych organizacji intelektualistów, instytucje cenzury). Jeden z rozdziałów poświęcają zagadnieniom bezpieczeństwa w ramach struktury państwa komunistycznego, a mówiąc szerzej: charakteryzują sposób sprawowania władzy z użyciem przemocy (np. represje polityczne). W innym dokonują charakterystyki Ruchu Gorjańskiego. Wzbogacają tym samym dotychczasowe badania nad komunistycznymi służbami bezpieczeństwa i wypełniają lukę w stanie wiedzy o gorjańskim antykomunistycznym ruchu oporu¹⁸. Ostatni rozdział poświęcony został polityce zagranicznej. Autorzy opisują w nim nadanie Bułgarii statusu satelickiego wobec ZSRR, relacje z państwami bloku wschodniego oraz politykę zagraniczną wobec Stanów Zjednoczonych.

Część druga nosi tytuł *From sheepish de-Stalinization toward the consolidation of the regime and its penetration into everyday life*. Cezurą początkową opisywanych tu wydarzeń jest śmierć Stalina w marcu 1953 r. W następnej kolejności autorzy przedstawiają historię plenum kwietniowego w 1956 r., szczegółowo prezentując, w jaki sposób Todor Żiwkow stał się przywódcą komunistycznym. Znajduje się tu również opis działań podejmowanych przez władze wobec muzułmańskiej mniejszości tureckiej, czyli tzw. proces odrodzeniowy, który sprowadzał się do przymusowej bułgaryzacji. Działania wymierzone w bułgarskich Turków podejmowane były w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, a największa akcja przymusowej bułgaryzacji odbyła się w połowie lat osiemdziesiątych. Jeden z rozdziałów poświęcony został pozycji bułgarskiego Kościoła prawosławnego i najważniejszym wydarzeniom związanym z walką, którą prowadziły przeciwko niemu władze. Cerkiew kontrolowana była wówczas w każdym obszarze aktywności, a państwo ingerowało m.in. w decyzje personalne dotyczące duchowieństwa. Przykładem jest wpływ komunistów na wybór

18 Szerzej na temat służb bezpieczeństwa zob.: Й. Баев, *КГБ...*; М. Методиев, *Машина...* Szerzej na temat Ruchu Gorjańskiego zob.: V. Voskresenski, *The Goryani...*; E. Boncheva, *The „Goryani”...*

metropolity sofijskiego Maksyma na patriarchę Bułgarskiego Kościoła Prawosławnego. Ostatni rozdział autorzy poświęcili polityce kulturalnej, jaką w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych prowadziła Ludmiła Żiwkowa – córka Todora Żiwkova.

Ostatnia część książki nosi tytuł *The collapse and peaceful withdrawal of communism in Bulgaria* i dotyczy upadku systemu komunistycznego oraz pokojowego przejścia władzy. Autorzy zaczynają w niej od reform (np. koncepcji lipcowej z 1987 r. czy *Dekretu 56*), które niechętnie wprowadzał obawiający się utraty swojej pozycji Żiwkow. Następnie wyjaśniają zmiany, jakie zaczęły zachodzić w samym Związku Radzieckim (*pieriestrojkę* Gorbaczowa), pokazując jednocześnie, jakie to miało konsekwencje dla Bułgarii. W sposób szczególny podkreślają przy tym, że bułgarski komunizm był w pewnym stopniu niezależnym rodzimym tworem, gdyż Żiwkow dla odróżnienia od rosyjskiej *pieriestrojki* nazwał zaplanowane reformy *perestruwką* (co w języku bułgarskim oznacza pozorowanie działań). Autorzy przedstawiają także, jak odsunięto go od władzy 10 listopada 1989 r. Kończący tę część książki rozdział zatytułowany został *The beginning of the Great Transition*. Opisano w nim przejście władzy przez obóz demokratyczny skupiony wokół Związku Sił Demokratycznych (ZSD). Autorzy stanowczo stwierdzają przy tym, że drugim kluczowym aktorem wielkich demokratycznych przemian w kraju byli uczestnicy strajków ulicznych. Bez udziału studentów, którzy szturmowali parlament na przełomie 1989 i 1990 r., wielkie demokratyczne przemiany toczyłyby się dużo wolniej. Autorzy podkreślają również, że dzięki rosnącej roli ulicy koalicja ZSD zdołała udaremnić podejmowane przez komunistów próby, by w rozmowach z opozycją brały udział organizacje i związki komunistyczne, takie jak Komsomol. Sukcesem popieranej przez ulicę opozycji był ich zdaniem np. fakt, że pierwsza tura rozmów okrągłego stołu została przesunięta do momentu uzyskania przez ZSD własnej siedziby. Trzecia część książki kończy się opisem wydarzeń z listopada 1990 r., kiedy premier Andrej Łukanow z Bułgarskiej Partii Socjalistycznej zrezygnował z urzędu po masowych protestach. Na początku grudnia 1990 r. po konsultacjach socjalistów z koalicją antykomunistyczną dokonano zaś wspólnego wyboru bezpartyjnego Dymityra Popowa na jego następcę.

Ostatnia część publikacji, poświęcona upadkowi systemu komunistycznego i pokojowemu przejściu władzy, mogłaby być bardziej szczegółowa. Odnosi się wrażenie, że autorzy jedynie sygnalizują zagadnienie, natomiast nie podkreślają należycie specyfiki bułgarskiego przełomu.

Na formę i tempo przemian demokratyzacyjnych w tym kraju wpłynęło wiele czynników, m.in. problemy z parlamentaryzmem w przeszłości, tryb oddania władzy przez komunistów czy brak dojrzałej opozycji antykomunistycznej¹⁹. W kontekście recenzowanej książki należy wyjaśnić szczególnie dwie ostatnie kwestie. Sposób przekazania władzy przez komunistów determinował kształt późniejszych wydarzeń politycznych i określał ich aktorów. Pamiętajmy, że w samym łonie partii komunistycznej pojawiła się grupa reformatorów i spiskowców, którzy za przyzwoleniem Moskwy odsunęli Todora Żiwkova od stanowisk i przyczynili się do powolnej erozji dotychczasowej struktury władzy. Elity komunistyczne starały się też jednak rozbijać od wewnątrz tworzące się środowisko opozycyjne i miały silny głos w negocjacjach na temat reformy systemu wyborczego do Wielkiego Zgromadzenia Narodowego. Specyfiką bułgarskich przemian jest także brak dojrzałej opozycji antykomunistycznej, a w związku z tym jej ograniczona rola w procesie przemian systemowych. W jednym z podrozdziałów autorzy recenzowanej pracy zwracają co prawda uwagę na spóźniony ruch dysydencki i twierdzą, że to nie związane z nim organizacje obaliły Żiwkova, jednak charakteryzują to środowisko pobieżnie. Zaznaczają, że było bardzo zróżnicowane i nie miało historycznych doświadczeń w działaniach opozycyjnych, a dla porównania przywołują strajki w Polsce z 1956 czy 1968 r. Istnieje jednak bogata literatura dotycząca bułgarskiego ruchu dysydenckiego, której autorzy nie uwzględnili. Warto przytoczyć chociażby opracowania Antona Todorowa, Ewgenii Iwanowej, Natalii Christowej, czy Krasimira Lakowa²⁰.

- 19 Szerzej zob. R. Woźnica, *Problemy demokracji i parlamentaryzmu bułgarskiego po I wojnie światowej. Między kontynuacją polityczną a przebudową struktur*, „Przegląd Sejmowy” 2019, nr 1 (150), s. 265–282. Szerzej na temat przemian zob. np.: *Bulgaria in Transition. Politics, Economics, Social and Culture after Communism*, ed. J. D. Bell, Routledge, Taylor & Francis Group, New York 1998; M. L. Wyzan, *Bulgarian Economic Policy and Performance, 1991–1997*, [w:] *Bulgaria in Transition...*, s. 93–122; M. Czernicka, *Specyfika...*
- 20 A. Todorov, *The Evolution of the Post-Communist Bulgarian Party System*, [w:] *The Impact of European Union: Case of Bulgaria, Case of Turkey*, ed. M. Getova, A. N. Uste, New Bulgarian University Press, Dokuz Eylül University, Sofia–Izmir 2007, s. 115–131; E. Иванова, *Историята се завръща. Българското дисидентство 1988–1989*, Издателство „Либри политичес”, София 1997; Н. Христова, *Специфика на българското „дисидентство”. Власт и интелигенция 1956–1989*, Издателство „Летера”, Пловдив 2005; К. Лаков, *Преходът, който не стана така, както бе замислен*, Институт за пазарна икономика, София 2014.

Warto również zasygnalizować, że w analizie upadku reżimu autorzy pominięli cenne materiały źródłowe, np. Jordana Bajewa i jego wkład w publikację dokumentów partii komunistycznej oraz badania nad komunizmem i transformacją polityczną²¹.

Tytuł książki wskazuje na to, że omawia ona zagadnienie komunistycznego okresu w dziejach Bułgarii. Cezurą początkową jest przewrót z 9 września 1944 r. i początek rządów Frontu Ojczyźnianego, końcową zaś – rezygnacja Łukanowa i początek rządów Popowa pod koniec listopada 1990. Niestety autorzy nie uzasadniają przyjęcia drugiej z tych dat i nie wyjaśniają, czy uważają ten moment za koniec komunizmu w Bułgarii. Po prostu zamykają nim swoje rozważania. W żaden sposób nie nawiązują zatem do istotnej moim zdaniem kwestii braku jasno sprecyzowanej daty lub wydarzenia kończącego poprzedni ustrój²². Do przełomowych momentów należą zaś m.in. odsunięcie od władzy Todora Żiwkova w listopadzie 1989 r., wybory do Wielkiego Zgromadzenia Narodowego w czerwcu 1990, zwycięstwo Żelju Żelewa w wyborach prezydenckich w sierpniu 1990, ustanowienie demokratycznej konstytucji w lipcu 1991, jak również pierwsza zmiana władzy w październiku 1991. Określenie daty końca komunizmu w Bułgarii nie jest zatem sprawą prostą, dlatego też trudno zarzucać autorom, że jej nie wskazali. Brakuje natomiast uzasadnienia, dlaczego kończą rozważania na tym, a nie innym wydarzeniu.

Autorzy nie poświęcają również zbyt wiele uwagi temu, jak wiele warunkowań powoduje, że Rosja zajmowała i nadal zajmuje szczególne miejsce w historii Bułgarii i Bułgarów. Należą do nich m.in. czynniki historyczne, kulturowe, religijne czy ekonomiczne²³. Podkreśla się rolę, jaką kraj ten odegrał dla bułgarskiej mentalności i państwowości w XIX w., pomagając odzyskać niepodległość od Turcji. Bułgarię łączą też z Rosją np. wspólne

21 J. Baev, *The Fall...*; tenże, 1989...

22 A. Burakowski, *Bułgaria...*

23 Szerzej zob.: T. Czekalski, *Bułgaria*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 2010; M. Czernicka, *Polityka bezpieczeństwa współczesnej Bułgarii*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2019; B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XX*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005; A. Koseski, *W bałkańskim kręgu*, Oficyna Wydawnicza „Aspra”, Warszawa 2012; tenże, *W bałkańskim tyglu*, Akademia Humanistyczna w Pułtusku, Pułtusk 2002; M. Todorova, *Bałkany wyobrażone*, Wydawnictwo „Czarne”, Wołowiec 2008; T. Wasilewski, *Historia...*; A. Burakowski, *Bułgaria...*

pismo i prawosławie, a także silne uzależnienie energetyczne i ogólnie gospodarcze, szczególnie w czasach komunizmu, gdy sytuacja ekonomiczna w kraju była dramatyczna. Wymaga to podkreślenia, ponieważ uwarunkowania te bardzo ułatwiły wdrożenie hasła komunizmu. Wspomniane kwestie, jak również doświadczenie reżimu niewątpliwie mają swoje przełożenie na współczesność i obecny stosunek Bułgarii do Rosji.

Podsumowując, należy stwierdzić, że pomimo pewnych niedociągnięć publikacja *Bulgaria under Communism* jest cennym źródłem wiedzy o tym kraju, stanowi bardzo ciekawą refleksję na temat jego niedawnej przeszłości i dotyka kwestii istotnych dla obecnego funkcjonowania. Autorzy tworzą przestrzeń do dalszych dyskusji i badań nad komunistyczną Bułgarią, szczególnie dzięki wstępowi metodologicznemu oraz rozdziałowi o partyzanckim ruchu oporu w czasach komunizmu, jak również o roli ulicy i strajków w procesie przemian. Wzbogacają tym samym badania nad bułgarską transformacją polityczną i systemową lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. oraz jej modelem. Książka ta może być cennym źródłem informacji dla historyków, politologów i socjologów, ale też dla wszystkich badaczy interesujących się zagadnieniem komunistycznych państw Europy Środkowo-Wschodniej i procesów demokratyzacyjnych w regionie.

Mam nadzieję, że uwagi zamieszczone w niniejszej recenzji będą inspiracją do prowadzenia dalszych wnikliwych badań nad komunistyczną Bułgarią i bułgarską transformacją systemową.

Bibliografia

- Baev J., 1989: *Bulgarian Transition to Pluralist Democracy*, „Cold War International History Project Bulletin” 2001, issue 12/13.
- Baev J., *The Fall of Zhivkov's Regime in Bulgaria. A Palace Coup or Anti-Communist Resistance?*, [w:] 1989, *Annus Mirabilis. Three Decades after: Desires, Achievements, Future*, ed. F. Abraham, Editura „Comunicare”, Bucharest 2020.
- Baev J., *KGB v B'lgariâ. S'trudničestvoto meždú s'vetskite i b'lgarskite tajni službi (1944–1991)*, Izdatelstvo „B'lgarska istoriâ”, Sofiâ 2009.
- Boncheva E., *The „Goryani” Movement – the First Anti-Communist Resistance in Eastern Europe*, [w:] *Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a ve střední Evropě*, Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2010.
- Bulgaria in Transition. Politics, Economics, Social and Culture after Communism*, ed. J. D. Bell, Routledge, Taylor & Francis Group, New York 1998.

- Bulgarian Committee COMDOS Presently Not Welcome to Join the Platform of European Memory and Conscience*, „Platform of European Memory and Conscience” [online], 21 II 2012 [dostęp: 20 X 2024]: <<https://www.memoryandconscience.eu/2012/02/21/bulgarian-committee-comdos-presently-not-welcome-to-join-the-platform-of-european-memory-and-conscience/>>.
- Burakowski A., *Bułgaria – w poszukiwaniu końca komunizmu*, [w:] A. Burakowski, A. Gubrynowicz, P. Ukielski, 1989. *Jesień Narodów*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2021.
- Burakowski A., Gubrynowicz A., Ukielski P., 1989. *Jesień Narodów*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 2021.
- Chruściak R., *Zarys przemian polityczno-ustrojowych w Bułgarii (1989–1992)*, [w:] *Przemiany konstytucyjne w Europie Wschodniej. Bułgaria*, z. 1, red. R. Chruściak, Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1993.
- Code of the Platform*, Platform of European Memory and Conscience, Praha [b.d.w.]: <<http://www.memoryandconscience.eu/wp-content/uploads/2012/02/Code-of-the-Platform1.pdf>> [dostęp: 20 X 2024].
- Crampton R. J., *Bułgaria*, Oxford University Press, Oxford 2009.
- Crampton R. J., *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Czekalski T., *Bułgaria*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 2010.
- Czernicka M., *Polityka bezpieczeństwa współczesnej Bułgarii*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2019.
- Czernicka M., *Specyfika bułgarskiego przełomu w kontekście typologii systemów komunistycznych Herberta Kitschelta*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Politologica” 2022, nr 29.
- Czernicka M., *Współczesna Bułgaria w obliczu wybranych zagrożeń politycznych, ekonomicznych i społecznych*, „Sprawy Międzynarodowe” 2019, nr 1.
- Duda R., *Rola koncepcji path dependence w wyjaśnianiu efektywności transformacji w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, R. 17, z. 1.
- Ekiert G., *Democratization Processes in East Central Europe. A Theoretical Reconsideration*, „British Journal of Political Science” 1991, vol. 21, No. 3: <<https://www.cambridge.org/core/journals/british-journal-of-political-science/article/abs/democratization-processes-in-east-central-europe-a-theoretical-reconsideration/EB5E2CF1E94209683726920F6F284A39>> [dostęp: 5 XI 2024].
- Ekiert G., *Prawidłowości transformacji w Europie Wschodniej*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1 (200).
- Elenkov I., *Kulturniât front. B'lgarskata kultura prez epohata na komunizma – političesko upravlenie, ideologičeski osnovaniâ, institucionalni režimi*, Institut za izsledvane na bliskoto minalo, Izdatelstvo „Siela”, Sofiâ 2008.
- Halecki O., *Historia Europy – jej granice i podziały*, przeł. J. M. Kłockowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2002.

- Historia Słowian Południowych i Zachodnich*, red. J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1988.
- Hristova N., *Specifika na b'lgarskoto „disidentstvo”. Vlast i inteligenciâ 1956–1989*, Izdatelstvo „Letera”, Plovdiv 2005.
- The Impact of European Union: Case of Bulgaria, Case of Turkey*, ed. M. Getova, A. N. Uste, New Bulgarian University Press, Dokuz Eylül University, Sofia-Izmir 2007.
- Istoriâ na narodna republika B'lgariâ. Režim"t i obšestvoto*, red. I. Znepolski, Izdatelstvo „Siela”, Sofiâ 2009.
- Ivanov M., *Reformatorstvo bez reformi. Političeskata ikonomiâ za b'lgarskiâ komuniz"m 1963–1989*, Institut za izsledvane na bliskoto minalo, Izdatelstvo „Siela”, Sofiâ 2008.
- Ivanova E., *Istoriâta ce zavr"ša. B'lgarskoto disidentstvo 1988–1989*, Izdatelstvo „Libri politics”, Sofiâ 1997.
- Jackowicz J., *Bułgaria od rządów komunistycznych do demokracji parlamentarnej*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1992.
- Jelavich B., *Historia Bałkanów. Wiek XX*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
- Kalinova E., Baeva I., *B'lgarskite prehodi 1939–2005*, Izdatelstvo „Paradigma”, Sofiâ 2006.
- Kłoczkowski J. M., *Central Europe between East and West*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2005.
- Koseski A., *W bałkańskim kręgu*, Oficyna Wydawnicza „Aspra”, Warszawa 2012.
- Koseski A., *W bałkańskim tygłu*, Akademia Humanistyczna w Pułtusku, Pułtusk 2002.
- Lakov K., *Prehod"t, kojto ne stana taka, kako be zamislen*, Institut za pazarna ikonomika, Sofiâ 2014.
- Lustracja w krajach Europy Środkowej i państwach bałtyckich*, red. P. Bukalska, R. Sadowski, A. Eberhardt, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2009.
- Metodiev M., *Mašinata na legitimnost. Rolâta na D"ržavna Sigurnost v komunističeska d"ržava*, Institut za izsledvane na bliskoto minalo, Izdatelstvo „Siela”, Institut „Otvoreno obšestvo”, Sofiâ 2008.
- Metodiev M., *Meždu vârata i kompromisa. B'lgarskata pravoslavna c"rkva i komunističeskata d"ržava 1944–1989 g.*, Institut za izsledvane na bliskoto minalo, Izdatelstvo „Siela”, Sofiâ 2010.
- [*Nineteen Eighty-Nine*] 1989, *Annus Mirabilis. Three Decades after: Desires, Achievements, Future*, ed. F. Abraham, Editura „Comunicare”, Bucharest 2020.
- Nowakowski M., *Bułgaria*, [w:] *Lustracja w krajach Europy Środkowej i państwach bałtyckich*, red. P. Bukalska, R. Sadowski, A. Eberhardt, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2009.
- Odboj a odpor proti komunistickému režimu w Československu a ve středni Evropě*, Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2010.

- Przemiany konstytucyjne w Europie Wschodniej. Bułgaria*, z. 1, red. R. Chruściak, Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1993.
- Rakowska-Harmstone T., *Reluctant Clones. Moscow and the „Socialist Commonwealth”*, Collegium Civitas, Institute of National Remembrance, Warsaw 2014.
- Ramet S. P., *East Central Europe and Communism. Politics, Culture and Society 1943–1991*, Routledge, Taylor & Francis Group, New York 2023.
- Roszkowski W., *Cultural Heritage of the East Central Europe. A Historical Outline*, Instytut Jagielloński, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warsaw 2015.
- Roszkowski W., *East Central Europe. A Concise History*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warsaw 2015.
- Szűcs J., *Trzy Europy*, przeł. J. M. Kłoczkowski, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1995.
- Tismaneanu V., *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*, Central European University Press, Budapest–New York 2009.
- Todorov A., *The Evolution of the Post-Communist Bulgarian Party System*, [w:] *The Impact of European Union: Case of Bulgaria, Case of Turkey*, ed. M. Getova, A. N. Uste, New Bulgarian University Press, Dokuz Eylűl University, Sofia–Izmir 2007.
- Todorova M., *Bałkany wyobrażone*, Wydawnictwo „Czarne”, Wołowiec 2008.
- Tova e moeto minalo: spomeni, dnevnici, svidetelstva (1944–1989)*, red. I. Znepolski, Izdatelstvo „Siela”, Sofià 2010–2015.
- Voskresenski V., *The Goryani Movement against the Communist Regime in Bulgaria (1944–1956): Prerequisites, Resistance, Consequences*, [w:] *Violent Resistance from the Baltics to Central, Eastern and South Eastern Europe 1944–1956*, ed. M. Gehler, D. Schriffel, Paderborn Brill Schöningh, Paderborn 2020.
- Wasilewski T., *Historia Bułgarii*, Ossolineum, Wrocław 1988.
- Wiatr J. J., *Europa pokomunistyczna: przemiany państw i społeczeństw po 1989 roku*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2006.
- Wojnicki J., *Modele przemian politycznych w regionie Europy Środkowej i Wschodniej*, „Studia Środkoeuropejskie i Bałkanistyczne” 2021, t. 30.
- Woźnica R., *Problemy demokracji i parlamentaryzmu bułgarskiego po I wojnie światowej. Między kontynuacją polityczną a przebudową struktur*, „Przegląd Sejmowy” 2019, nr 1 (150).
- Wyżan M. L., *Bulgarian Economic Policy and Performance, 1991–1997*, [w:] *Bulgaria in Transition. Politics, Economics, Social and Culture after Communism*, ed. J. D. Bell, Routledge, Taylor & Francis Group, New York 1998.
- Znepolski I., Gruev M., Metodiev M., Ivanov M., Vatchkov D., Elenkov I., Doynov P., *Bulgaria under Communism*, Routledge, Taylor & Francis Group, Abingdon 2020 (Routledge Histories of Central and Eastern Europe).